

ILUTA DZENE

RTU Liepājas akadēmija
iluta.dzene@inbox.lv

Melanholijas motīvu aktualitāte latviešu literatūrā – piemēru apskats

Kopsavilkums

Melanholijas nozīme un atveide kultūrā laika gaitā ir bijusi mainīga: sākot no senajiem laikiem, kad dominējošas bija sengrieķu filozofu idejas par četriem humoriem, melnās žults saistību ar liesu – šīm pieejām attīstoties, pilnveidojoties arī Renesansē un apgaismībā, līdz pat 20. gadsimta sākumam, kad psihoanalīzes straujā attīstība iekļāva jaunas premisas, būtiski pārkonstruējot iepriekšējo laikmetu vērtības un uzskatus. Secīgi melanholija sasaistīta gan ar dievišķu radošuma dzirksti, gan vientulību un skumjām, gan nelabiem gariem un kūtruma slimību “akēdiju”¹. Kā būtisks aspekts ir vērtējams dzimumu nošķīrums: pētniecisko avotu analīze ļauj secināt, ka radošās un rakstošās sievietes nereti ir bijušas izstumtas no melanholijas diskursa. Atbilstoši vēsturiski valdošajam skatījumam, zaudējums, kas saistīts ar vīriešu dzīvi, varēja tikt uzverts kā īpašāks un nozīmīgāks, nekā zaudējums, kurš skar sievieti un viņas pasauli un secīgi tiek pazemināts līdz banālam un nebūtiskam “sērīgumam”.

Raksta mērķis paredz raksturot melanholijas interpretāciju Rietumu kultūrā, jo īpaši, psihoanalīzes skatījumā, vienlaikus definējot melanholijas un sēru konceptiem raksturīgās iezīmes, kā arī apzināt melanholijas motīvu klātbūtni un aktualitāti latviešu sieviešu rakstniecībā. Analīzei izvēlēti vairāki latviešu rakstnieču darbi: Sabīnes Košeļevas stāstu krājums “Vientulības ministrija” (2019), Kristas Annas Belševicas stāstu krājums “Pelēks suns sapņo par zelta zivtiņām” (2021), Lauras Vinogradovas garstāsts “Upe” (2020). Pētījuma veikšanai un literatūras analīzei izvēlētās pētnieciskās pieejas ietvēra psihoanalīzi, kā arī naratoloģiju un feministiku.

Prozas tekstu analīze ļauj konstatēt, ka melanholija kopumā ir vērtējama kā aktuāls motīvs analizējamā rakstnieču darbos. Vienlaikus secināms, ka visus tekstus vieno arī (īstā un/vai imaginārā) zaudējuma motīvs, kas nereti darbojas kā transformējošs spēks, tādējādi palīdzot stimulēt un/vai atrisināt varoņu pieaugšanas problemātiku. Par vienojošu elementu uzskatāms arī

¹ Akēdija – latīņu valodas termins, kas etimoloģiski cēlies no sengrieķu vārda ακηδία. Pētnieciskajā literatūrā tiek sasaistīts ar nolaidību, bēdām, vienaldzību un skumjām. Atbilstoši skaidrojošajā un sinonīmu vārdnīcā Tēzauris sniegtajam skaidrojumam *akēdija* ir garīgs kūtrums, trulums, arī – dvēseles sāpes, savukārt filozofs Igors Šuvajevs to pielīdzinājis dīkumam, laiskumam un garlaicīgumam (Freids 2022: 8).

traumatiskās pieredzes atainojums, kas nereti saistīts ar vecāku neizdarību (“vecāku grēku” jēdziens) un varoņu gaidām attiecībā pret sabiedrībā pieņemto ģimeņu modeļu/lomu izpildi vai neizpildi.

Raksturvārdi: melnholija, zaudējums, psihoanalīze, feminisms, latviešu mūsdienu proza, rakstnieces sievietes.

THE RELEVANCE OF MELANCHOLY MOTIFS IN LATVIAN LITERATURE: REVIEW OF EXAMPLES

Summary

The meaning and representation of melancholy in culture have changed from ancient times, when the ideas of ancient Greek philosophers about the four humours, the connection of black bile with the spleen, were dominant. These approaches developed and improved in the Renaissance and Enlightenment until the beginning of the 20th century, when the rapid development of psychoanalysis included new premises, significantly reconstructing the values and beliefs of previous eras. Melancholy is successively connected with the divine spark of creativity, loneliness and sadness, evil spirits and the “acedia” disease. The difference between the sexes should be evaluated as an important aspect: the analysis of research sources allows us to conclude that creative and writing women have historically often been excluded from the discourse of melancholy. According to the historically dominant view, a loss connected to a man's world could be perceived as more special and significant than a loss affecting a woman and her world and successively reduced to a banal and irrelevant 'mourning'.

Therefore, the purpose of the article is to characterise the interpretation of melancholy in Western culture, particularly from the perspective of psychoanalysis, while defining the distinguishing features of the concepts of melancholy and mourning, as well as to identify the presence and relevance of melancholy motifs in Latvian women's writing. The following works by Latvian women writers have been selected for analysis: Sabīne Košeļeva's story collection “Ministry of Loneliness” (*Vientulības ministrija*, 2019), Krista Anna Belševica's story collection “Grey Dog Dreams of Goldfish” (*Pelēks suns sapņo par zelta zivtiņām*, 2021), Laura Vinogradova's long story “River” (*Upe*, 2020). The research approaches chosen for conducting the study and analysing the literature included psychoanalysis, narratology, and feminism.

The analysis of the prose texts allows us to establish that melancholy, in general, can be evaluated as a topical motif in the analysed works. At the same time, it can be concluded that all texts are also united by the motif of (real and/or imaginary) loss, which often acts as a transforming force, thus helping to stimulate and/or solve the problems of the heroes' growth. A unifying element is also the depiction of the traumatic experience, often related to parental inaction (the concept of “parental sins”) and the heroes' expectations regarding the fulfilment or non-fulfilment of family models/roles accepted in society.

Keywords: melancholy, loss, psychoanalysis, feminism, Latvian contemporary prose, female writers.

Ievads

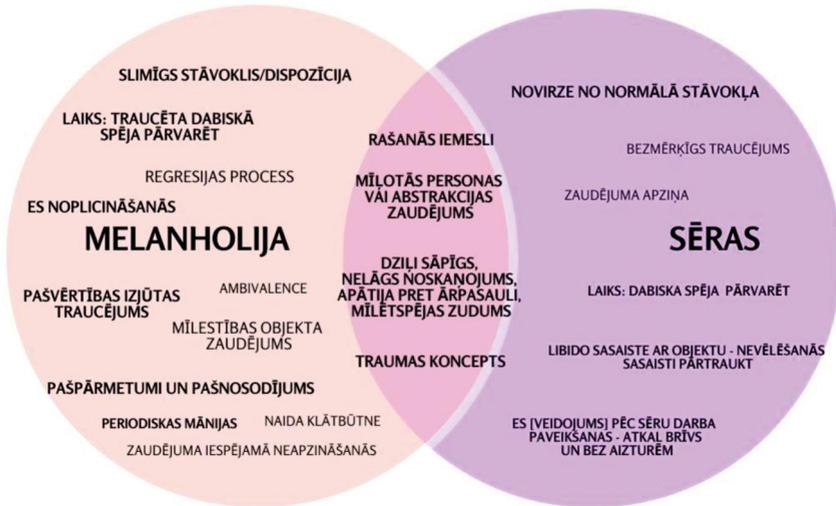
Veicot pētnieciskās literatūras apskatu, iespējams konstatēt, ka līdz pat 19. gadsimta beigām terminu “melanholija” mēdza attiecināt uz vairākām savstarpēji atšķirīgām izpausmēm, t. sk., sākot no īslaicīgiem nomāktības noskaņojuma brīžiem līdz pat nopietniem garīgajiem traucējumiem ar ilgtermiņa blaknēm un ietekmes sekām. Gan medicīnā, gan arī kultūrā melanholijas būtība un nozīme tika būtiski precizēta un transformēta konkrētākās kategorijās, sākot ar 19. gadsimta otro pusi un šo procesu turpinot arī 20. gadsimta sākumā – laikā, kad melanholijas diskursu būtiski mainīja psihoanalīzes attīstība – galvenokārt neirologa un psihoanalīzes pamatlicēja Zigmunda Freida (*Sigmund Freud*, 1856–1939) aprakstītais skatījums (Radden 2002).

Par vienu no zināmākajiem darbiem, kas sniedz vērā ņemamu pieņemumu melanholijas jēdziena izpratnē tieši no psihoanalīzes skatījuma, uzskatāms Freida 1917. gada darbs “Sēras un melanholija” (*Mourning and Melancholia*). Tas ne vien ļauj pēcfreidisma perioda teorētiķiem atvieglot melanholijas fiksēšanu, bet arī palīdz definēt tās robežas. Tieši izpratne par to, kad un kādā veidā melanholija var un spēj pāriet citās izpausmēs, piemēram, nostalgijā vai sērās, sniedz iespēju precīzāk izprast un apzināt arī melanholiju pašu. Kā Freida darbu latviskā tulkojuma “Melanholija un mazo-hisms” priekšvārdā “Freids un grūtsirdīgie latvieši” skaidro filozofs Igors Šuvajevs (1963–2024), atbilstoši Freida pieejai gan sēras, gan melanholija var attīstīties kā reakcija uz kāda mīļotā cilvēka vai tā vietā pārliktas abstrakcijas (tēvzeme, brīvība u. tml.) zaudēšanu (Freids 2022: 11). Freida skatījumā zaudējumu var pavadīt dziļi sāpīga nomāktība, intereses zudums pret ārpasauli, nespēja izjust un izrādīt mīlestību, kā arī visu aktivitāšu kavēšana. Taču svarīgi apzināties, ka pēc zaudējuma, kā norāda Freids, melanholija var arī neiestāties. Līdz ar to ir svarīgi saprast sēru funkcijas un paveicamo “darbu”. Ja sērošana norit veiksmīgi un process netiek bezmērķīgi traucēts vai aizkavēts, tad sērām raksturīga spēja pēc noteikta laika atkāpties – tās tiek organiski pārvarētas (Freids 2022: 13). Atbilstoši psihoanalīzē apskatītajiem pieņēmumiem no aizturētām sērām var veidoties slimīgs stāvoklis/dispozīcija un attīstīties melanholija (Freud 1917).

Freida izpratnē sēras no melanholijas atšķir tas, ka sērām nav raksturīgi pašpārlicinātības traucējumi un sevis apšaubīšana, šausīšana (sk.1. attēlu). Tāpat dabiski notiekošu sērošanu nepavada nekontrolēts naidis vai personiskas mānijas. Atbilstoši Freida

skatījumam, sērās pasaule kļūst nabadzīga un tukša, savukārt melanholijas gadījumā tāds ir pats Es [veidojums] (Freids 2022: 15).

1. attēls.
**Melanholijas
un sēru
nošķirums
atbilstoši
Freida pieejai**

Freida izstrādātos sēru un melanholijas konceptus kontekstā ar traumu un zaudējumu apskatījis arī vēsturnieks Dominiks Lakapra (*Dominick LaCapra*, dz. 1939). Viņa ieskatā ritualizējošais sēru darbs ir tas, kas sniedz iespēju gan strādāt ar traumu, lai panāktu atkārtotu cietušo iesaisti un atgriešanos dzīvē, gan arī ar simbolisku un pienācīgu apbedīšanu mēģinātu nodrošināt, ka traumas upurim tiek atjaunota iepriekš atņemtā cieņa (LaCapra 1999: 713). Lakapras ieskatā traumas un to cēloņi ir būtiska vēstures iezīme, un, lai arī tās nereti var pavadīt melanholiskai pieredzei raksturīgais bezgalīgums, “nenolasāmība”, tomēr tāpēc traumu interpretēt kā nesaprotamu notikumu nozīmētu aizēnot tās izpratni, pieredzes dimensijas, kā arī aizkavēt iespējas mazināt tās ietekmes radītās sekas (LaCapra 2016: 378). Vēsturnieks arī vērsis uzmanību uz pastāvošo tendenci jaukt zaudējumu ar prombūtni. Zaudējuma gadījumā tas ir faktiskais, vēsturiskais, ķermenisks vai taustāms, turpretim prombūtnes situācijās zaudējuma izjūtu rada mūsu uztvere – tas drīzāk ir imaginārs, nekā īsts. Lakapra norāda, ka “prombūtnes pārvēršana zaudējumā veido trauksmi par identificējamu objektu, līdz ar to rada cerību, ka trauksmi var novērst vai pārvarēt” (LaCapra 2000: 182).

Zaudējuma atveides kontekstā literatūrpētnieki Martins Mideke (*Martin Middeke*, dz. 1963) un Kristīna Valda (*Christina Wald*, dz. 1976) uzsver jau romantisma periodā apzināto laicīguma konceptu, proti, apziņu par laika zaudējumu. Pētnieki skaidro,

ka neatkarīgi no melanholijas apskatīšanas konteksta, jebkura “zaudējuma” ideja vienmēr ietver laika dimensiju. Līdz ar to no psihoanalītiskā viedokļa melanholiska “laicīguma pieredze” literāros darbos izpaužas kā patoloģiskas skumjas, paralizējošas trauksmes un mokoša, pat uzstājīga pagātnes “ielaušanās” tagadnē, tādējādi radot situācijas, kurās notiek koncentrēšanās uz pagātnes notikumiem, kas secīgi aizēno nākotni, kavējot uzmanības pievēršanu tai. Šādi, varoņiem nonākot strupceļā, veidojas situācijas, kurās dominē sevis sodīšana, nespēja aizmirst un mocīšanās vainas izjūtā, padarot prātu melanholisku, nebrīvu, sasaistītu un, galvenais, vērstu uz zaudēto laiku (Middeke, Wald 2011).

Melanholija kā latviešu mūsdienu prozas sastāvdaļa

Melanholijas kultūrvēstures analīze apstiprina, ka tās popularitāte un aktualitāte sabiedrībā nereti vērtējama kā cieši saistīta ar konkrētā perioda sociālajiem un ģeopolitiskajiem notikumiem.

Latvijas novietojums gan ģeogrāfisko, gan vēsturisko apstākļu skatījumā sniedz iespēju konstatēt daudzveidīgas ārējās ietekmes, kas vērtējamas kā labvēlīgas melanholijas klātesamībai sabiedrībā. Būtiska ietekme bijusi arī ģeopolitiskajiem notikumiem un valsts ģeogrāfiskajam izvietojumam, kas savukārt ietekmējis to, ka Latvijas teritoriju skāruši vairāki iznīcinoši kari, t. sk., Otrais pasaules karš, kam sekoja padomju okupācija piecdesmit postošo okupācijas gadu garumā un dažādu veida, t. sk., kultūras traumu attīstība.

Līdz ar to, kā norāda dzejnieks un pētnieks Artis Ostups (dz. 1988), “sabiedrībās ar nesenu traumatisku pieredzi melanholija un sēras funkcionē kā galvenās reakcijas uz vēsturisku zaudējumu, tāpēc ir būtiski apzināties to temporālās un ētiskās implikācijas un potenciālo iespaidu plašākā kultūras kontekstā” (Ostups 2019: 119). Ostups pētījis divus atšķirīgus reprezentācijas modeļus – traumas deklarēšanu, ko pielīdzina “melanholiskai piesaistei pagātnē”, kā arī traumas izstāstīšanu, kas, pretstatā pirmajai pieejai paredzētu mēģinājumu stāstījumā strādāt ar traumu. Viņš norāda, ka “latviešu mūsdienu proza pēdējos trīsdesmit gadus arvien meklējusi savu lomu, kuras svārstības nosakāmas, iedziļinoties rakstnieku attieksmē pret neseno traumatisko pagātni, kas tikusi vai nu ignorēta, vai pastiprināti pētīta” (Ostups 2019: 116).

Atbilstoši Ostupa aprakstītajam iedalījumam latviešu neatkarības laika prozu iespējams strukturēt divos vēsturiskajos posmos: pirmajā, kurā tapušajiem darbiem raksturīga “pieķeršanās postmodernismam kā reālisma estētikas izzobošanai”, un otrajā, kuru

pretēji raksturo divi paralēli procesi – “nogurums no postmodernā priekšstata par literatūru kā formālu rotaļu un piepeši apjaustā nepieciešamība iedziļināties 20. gadsimta vēsturē” (Ostups 2019: 117–118).

Līdz ar to konstatējams, ka, piemēram, Egila Ventera melanholijas izpausmju dažādību aprakstošais darbs “Melanholijas skaidrojošā vārdnīca” (2000) traktējams kā atbilstošāks pirmā vēsturiskā posma tradīcijai, savukārt šobrīd latviešu literatūrā kontekstā ar vēsturiskās traumas pārvarēšanu kopumā turpinās otrā posma tradīcija: laika posmā no 2014. līdz 2018. gadam ir tikuši sarakstīti visi vēsturisko romānu sērijas “Mēs, Latvija, XX gadsimts” darbi, bet sērijas “Es esmu...” projekts aizsākās 2020. gadā un turpināsies līdz 2024. gadam (Rīgas Centrālā bibliotēka 2023).

Literatūras kritiķe un literatūrzinātniece Anda Baklāne (dz. 1980), kura apskatījusi Latvijas literatūras norises no 2010. līdz 2019. gadam, norāda, ka šis ir arī periods, kad prozā ienāk vairākas jaunas rakstnieces, kuru darbība secīgi “liek runāt par jaunu stāsta žanra renesansi” (Baklāne 2020). Uzskaitīto rakstnieču vidū ir arī rakstā aplūkoto tekstu autore – Sabīne Košejeva (dz. 1989) un Laura Vinogradova (dz. 1984), savukārt Krista Anna Belševica (šobrīd zināma kā Krista Anna Zalāne, dz. 1993) ar savu stāstu krājumu nāk klajā nedaudz vēlāk – 2021. gadā. Literatūrzinātniece Zīta Kārkla (dz. 1979) norāda, ka autore, kas dzimušas 20. gadsimta 80. gados, ne vien piedāvā sievišķo skatupunktu uz pieaugšanu 90. gadu beigās, bet aktualizē arī jaunas, iepriekš neaplūktas tēmas. To skaitā, depresiju, ēšanas traucējumus un citus jautājumus, kas saistīti gan ar mentālo veselību, gan sievietes ķermeniskumu (Kārkla 2022: 70). Arī literatūrzinātniece un kritiķe Bārbala Simsons (dz. 1978), kura recenzējusi Belševicas krājumu “Pelēks suns sapņo par zelta zivtiņām”, savā recenzijā norādījusi, ka “mūsu rētu raksti” ir apjausma, ar ko sasaucas Belševicas krājuma kopējā tēma, kas “tā vai citādi ievijas praktiski katrā stāstā un ko vismaz tādā intensitātē latviešu literātu darbi, šķiet, nav skāruši, proti, pēdējā laikā aktualizētā garīgās veselības tēma” (Simsons 2022).

Melanholijas motīvi latviešu rakstnieču darbos

Ar mērķi nodrošināt visaptverošāku teksta analīzi tika izmantotas vairākas metodes: naratoloģija atbilstoši literatūras teorētiķa Žerāra Ženeta (*Gérard Genette*, 1930–2018) izstrādātajam modelim, feminisma un psihoanalīzes pieejas, tādējādi iegūstot plašākas iespējas konstatēt melanholijas motīvu klātesamību.

Ar naratoloģijas palīdzību teksts tika skatīts vairākos līmeņos, tostarp, apzinot stāstītāju raksturojošās pazīmes, redzespunktu un teksta kopējo laika ritējumu. Konkrētās metodes izmantojums nodrošina iespēju, piemēram, apzināt **analepšu klātbūtni tekstā**, kas savukārt saistāmas ar laika virzišanos pagātnes virzienā jeb atmiņu epizodēm, ko var pavadīt melanholiskas vai nostalgiskas ilgas. Savukārt feminisma un psihoanalīzes pieejas palīdz veikt stāstos iesaistīto varoņu attiecību atveides analīzi, atklājot tēlu jūtas, gaidas, kopējo noskaņojumu, kā arī iemeslus tam, kāpēc melanholiskie vai sērīgie motīvi viņu dzīvēs ir konstatējami kā klātesoši.

Analizējot tika secināts, ka laiks rakstnieču darbos nereti rit anahronoloģiski², ļaujot konstatēt analepses un prolepses, kā arī anisohntoniju, t. sk., pauzes, paātrinājumus un palēninājumus. Analepšu izmantošana tekstveidē vērtējama kā noderīgs rīks, jo ļauj rakstniekam atklāt varoņu atmiņas, kas savukārt, saistāmas ar pētnieku aprakstīto pagātnes “ielaušanos” tagadnē, kā arī ar ilgām, bet tās – ar nostalgiju, melanholiju vai sērām. Belševicas stāstu krājuma gadījumā tekstā konstatētais analepšu blīvums sasaucas arī ar krājuma apakšvirsrakstu, kas ticis pieteikts kā “Stāsti par atmiņām” (Belševica 2021). Izteikta analepšu klātbūtne un koncentrēšanās uz pagātnes notikumiem un sajūtām konstatējama arī Vinogradovas garstāstā “Upe”, kur galvenā varone Rute ilgojas pēc neskaidros apstākļos pazudušās māsas Dinas.

Viena no būtiskākajām melanholiju raksturojošajām pazīmēm, kas atbilst Freida pieejai un ir konstatējama vairāku darbu tekstos, ir **ES noplicināšanās motīvs**. Piemēram, analizējot Košeļevas stāstu krājuma tekstus, tas konstatējams vairākos stāstos, piemēram, “Vientulības ministrijā”, “Bēdīgākā seja visā pasaulē”, “Skārleta + Oļegs = LOVE”, tomēr sevišķi spilgti atveidots stāstā “Dzīve ir dāvāts zirgs”, kur galvenās varones sajūtu, domu un uzvedības apraksts atbilst Freida definētajām melanholijas izpausmēm, t. sk., stāvoklim, kad notiek pašvērtības izjūtas pazemināšanās, kas izpaužas pašpārmētos un pašnosodījumos un kad raksturīgs intereses zudums pret ār pasauli; aizture jebkuros veikumos un dziļi sāpīgs, nelāgs noskaņojums (Freids 2022: 13). Novērojams, ka stāsta

² Atbilstoši Ženeta modelim, ja stāsta izklāsts seko dabiskajai notikumu secībai, tad notikumu kārtība dēvējama par hronoloģisku, savukārt, ja secība ir sajaukta, tad kārtība ir anahronoloģiska. Ženets par secību stāsta, atsaucoties uz trim kategorijām: virzienu, attālumu un sasniedzamību. Tiek norādīts, ka attiecībā uz secību, ir iespējami divi virzieni: uz priekšu (prolepse) un atpakaļ (analepse). (Genette 1980: 33–85)

galvenā varone izjūt kaunu ("Arī pie ārsta viņai nākt bija kauns, taču pakausī briestošais sartriskais nelabums, kas naktīs vairs neļauj gulēt un cenšas iztikt ārpusaulē gan caur ausīm, gan caur acu dobumiem un reizēm arī pa nāsīm, kā nu kuro reizi, ņēma virsroku" (Košeļeva 2019: 95)), nepārlicinātību par sevi un citas pašvērtējuma krituma apliecinošas domas un sajūtas. Konstatējams, ka klātesoša ir sava izskata vai inteliģences apšaubīšana: "Viņai ļoti gribētos bloknotā ielūkoties – gan jau tur ir sarakstīts tas, ko ārsts patiesībā par viņu domā. Piemēram, "resnā gov", "stulbā zoss", "infantilā pajole" vai "puskoka lēcēja, kas sadomājusies, ka var uzlēkt augstāk par savu ļumīgo pakaļu"" (Košeļeva 2019: 97). Līdz ar to konstatējams, ka galvenās varones sajūtu priekšplānā ir izvirzījusies Freida aprakstītā "morālā nepatika pret savu Es," kas atbilst melnholiskam stāvoklim. Šuvajevs, apskatot melnholiķa dabu, norāda, ka melnholiķis ir arī "[..] saļuris un žēlabu pārņemts gauseklis, kas novērsies no pasaules, ar kuru nemitīgi ir neapmierināts" (Freids 2022: 8). Atbilstību šādam melnholiķa aprakstam sniedz arī stāsta galvenās varones sajūtu apraksts: "Jēziņ, viņš, šķiet, ir nolēmis izgriezt mani uz otru pusi kā netīru zeķi un ar manām iekšām izslaucīt savu kabinetu [..]" (Košeļeva 2019: 100).

Paralēli ES noplicināšanās apziņai analizētie stāsti iezīmē arī sieviešu sarežģītās attiecības ar savu ķermeni, kā arī savas seksualitātes pakārtošanu vīrietim un viņa vajadzībām. Piemēram, izteikta **ķermeņa reprezentācija** konstatējama Košeļevas krājuma pirmajā stāstā "Rauga pankūkas ar ķiršu ievārījumu un putukrējumu vai jauna kleita", kur galvenā varone skaita tauku krokas, tādējādi šķietami mērot savu pakāpeniski zūdošo pievilcību potenciālo aplidotāju acīs, kā arī stāstā "Bēdīgākā seja visā pasaulē": "Ilgi gaidītais pasaules gals beidzot bija klāt, un nekam citam tobrīd vispār vairs nebija nozīmes. Ne nemīlamajam darbam, kas mani bija nodzinis līdz tādām izmisumam, ka vienīgais glābiņš šķita vienatne laukos, ne faktam, ka Igaunijā ceļi gludāki un piens baltāks nekā Latvijā, ne tiem pieciem liekajiem kilogramiem, kas neglīti kārās pāri džinsu jostasvietai un besīja ārā" (Košeļeva 2019: 53).

Līdzās iepriekš aprakstītajiem piemēriem ar **pašpārmetumu un pašnosodījuma** epizodēm Freida modelī melnholiju var pavadīt arī gan **naida klātbūtne**, gan **apātija pret ārpusauli**. Abas šīs pazīmes novērojamas Vinogradovas veidotajā varonē Dinā, kuras melnholiju raksturo ne vien dusmas, bet arī **sevis sodīšana**, kas viņai izšķirošā situācijā rezultējas nevis kā instinktīva vēlme cīnīties, bet gan tieši pretēji – padoties un pakļauties: "Tas ir tāds īss mirklis –

no mikroautobusa izlec trīs vīrieši, sagrābj Dinu un uzmauc viņai galvā maisu. Kā tādu nedzīvu lelli paceļ un iemet mikroautobusa aizmugurē. Neviena kliedziena. Nevienas kustības. Dina sastingst un ļaujas, jo kādā dzīves brīdī ir pārtraukusi pretoties.” (Vinogradova 2020: 6) Līdzvērtīgi apātiskas sajūtas pārņem arī galveno varoni Ruti brīžos, kad viņa ir gatava padoties upei: “Upes mala ir mitra. Te smaržo pēc kalmēm un ūdenszālēm. Pēc dūmiem un slapjām sūnām. Mazliet pēc rudens, lai gan ir vasara. Rute nomet drēbes un ielien upē. Tad ļauj tai sevi nest” (Vinogradova 2020: 57); “Mās! Tai upē gribas palikt. Ja vien tu atgrieztos...” (Vinogradova 2020: 53)

Melanholijas klātesamību stāstos palīdz identificēt arī katras **autores radītās pasaules/vides (smaržu, garšu un krāsu) atveide un apraksts**. Belševicas krājumā tas konstatējams vairākos stāstos, piemēram, “Stellēs” tas ir “šis sniegs, kas jau bija zaudējis savu krāsu un smalkumu, sniegs, par kuru neviens nerakstītu haiku, kurš derēja tikai mašīnas riteņu izdangātai dubļu vagai” (Belševica 2021: 9), bet “Sirdspukstu trajektorijās” – istabas piesmakušais gais: “Te vienmēr bija tik piesmacis. Viņa mātei tas ļoti riebās. Kad viņa atbrauca, loģi vienmēr stāvēja vaļā, vienalga, vai ārā bija plus vai mīnus divdesmit. Māte vakar zvanīja, teicās atbraukt uz bērēm,” (Belševica 2021: 95) savukārt stāstā “Litija mēness” melanholisku sajūtu iezīmē gan “[..] miljons pelēko toņu, nekas nav melns un nekas nav balts, viss ir daudz sarežģītāk,” gan tumšā, pēc mitruma smaržojošā istaba, kuras nozīme ir daudz dziļāka un tēla pašsajūtai piesaistīta (Belševica 2021: 77). Līdzvērtīgu paņēmieni izmanto arī Košeļeva, kad vientulību salīdzina ar “sasmakušu elpu” un “pielaulātu lietuvēnu”, tādējādi to savos stāstos tuvinot melanholiskai sajūtai. Konstatējams, ka uzskaitītie vientulības salīdzinājumi secīgi atbilst vēsturiski pastāvošajam skatījumam, kā Rietumu pasaulē tikusi uztverta arī pati melanholija – kad tā tika sasaistīta ar sastāvējušos smirdīgu gaisu, kloākām u. tml.

Papildus konstatējams, ka visu rakstnieču darbus caurvij melanholijai pietuvinātais **zaudējuma motīvs**. Zaudējumu Freids aprakstījis kā sēru un melanholijas izejas punktu. Piemēram, Vinogradovas radītās varones Rutes zaudējums, kuru pavada neziņa un nezināmais, rada pamatu tam, ka sēru darbs, atbilstoši Freida izpratnei, ir traucēts un tas nevar noritēt dabiski. (Freud 1917: 245) Konstatējams, ka galvenā varone par pazudušo māsu runā tagadnes izteiksmē – gan uzrunājot vēstulēs, gan pieminot sarunās ar citiem (“Nē, Dina ir tālu prom” (Vinogradova 2020: 32); “Mīļo mās! Kur tu strādā? Vai tas arī ir tālu prom? Kāpēc tu nekad neatbildi? Piedod,

es atkal dusmojos. Piedod!” (Vinogradova 2020: 34); “Mās, es pēc tevis ilgojos. Tev patiktu šī māja”) (Vinogradova 2020: 16). Viens no traucējuma iemesliem atbilstoši Freida pieejai ir tas, ka objekts [Dina] vēl joprojām pastāv [Rutes apziņā], bet ir radikāli atšķirīgās attiecībās [neskaidrā prombūtnē] ar subjektu [Ruti]. Tas konstatējams Rutes vēstulēs mātai: “Es arī tevi tā gaidīju. Nav iespējams negaidīt.” (Vinogradova 2020: 69); “Dina, tu esi manas dusmas, manas ilgas, sāpes. Tu esi tik stipra daļa no manis, tik tukša daļa... Dina, vai es arī esmu tavš tukšums? Vai tu spēj ar šo tukšumu dzīvot? Es nē. Vairs ne.” (Vinogradova 2020: 40); “Dina, ja nu tu tiešām esi mirusi? Vai tu esi mirusi???? Kā tu nomiri? Kāpēc????? Kāpēc man ir vieglāk turēt tevi dzīvu? Bet kam vēl es varu rakstīt? Kā dzīvot un nerakstīt? Kas notiek ar māsu, ja otra māsa ir mirusi? Mīlu. Ilgojos. Smilkstu” (Vinogradova 2020: 101).

Tādējādi zaudējums ir ne vien neskaidrību pavadīts, Rutes un mātas saiknes pārraušanas gadījumā tas ir arī pēkšņs, kas atbilstoši Lakapras teorijai rezultējas traumatiskā pārdzīvojumā, ar ko Rutes psihe netiek galā. Freida ieskatā melanholija ir arī kā neapzināta atteikšanās atzīt zaudējumu, tādējādi bloķējot sēru darbu. Tikmēr sēras tiek izvirzītas kā pārorientējoša pieredze, kurā sērotājiem no jauna jāapgūst sava pasaule, pieļaujot, ka šajā procesā pastāv “dezorientēšanās” iespēja (Lussier 2021). Atbilstoši 1917. gadā izvirzītajai Freida pieejai melanholija Rutes dzīvē noslēdzas līdz ar **sēru darba pabeigšanu**: “Mās! Es izņemu tavu miršanas izziņu. Man atvainojās, ka nav spējuši tevi atrast. Es teicu, ka vēl jau viss priekšā, un viņi šūpoja galvu. Pēc tam mani šūpoja Stefans. Aijāja un aijāja. Ieaijāja dzīvošanā. Jo tagad es eju dzīvot” (Vinogradova 2020: 111).

Tiesa, analīzes kontekstā nepieciešams uz zaudējumu skatīties plašāk, ņemot vērā arī Lakapras teoriju, mēģinot nodalīt īsto zaudējumu no prombūtnes, ar pēdējo saprotot imagināri neiegūto, nepiepildīto vai negribētā prombūtnē esošo. Analīzē veiktais dalījums nav viennozīmīgs, jo, piemēram, atbilstoši Freida piedāvātajiem melanholiju cēloņiem, zaudējums var būt nevis kā īsta, bet arī kā iztēlota pazaudēšana, piemēram, kad mīļotais var nebūt miris, bet negaidīti ir pārstājis būt mīlestības objekts.

Tāpat jāatzīmē, ka analizētie teksti iezīmē **tēlu attiecības ar vecākiem un šo attiecību būtiskumu zaudējuma un tā pavadošās melanholijas kontekstā**. Konstatējams, ka, piemēram, Beļševicas stāstos tēva tēls var tikt sasaistīts ar prombūtni, atšešinātību, neaizsniedzamību. Vīrieša, arī kā tēva figūras aiziešana

novērojama tādos stāstos kā “Stelles”, “Cilvēki aiz loga” un “Ķieģeļi domā par lietu”. Līdz ar to iespējams secināt, ka Belševicas stāstos tēvs nereti ir prombūtnē esoša figūra, kas savukārt pretstatā mātes figūrai, kura biežāk ir klātesoša un ar kuru attiecības nav vienkāršas. Tēva aiziešana un nesaskaņas ar māti veido melanholiskas dusmas, neapmierinātību, sevis šaustīšanu, kas pavada šķietami tradicionālā ģimenes modeļa sabrukšanu. Piemēram, kāda vārdā nenosaukta Belševicas varone sarunājas ar, cik noprotams, psihoterapeitu: “A – [...] Visspēcīgāk tā var mīlēt tieši savas mātes – reizē vēloties, kaut viņas nekad nebūtu tevi radījušas. B – Jūs radīja arī tēvs. A – Tā pasaulei šķiet. Bet īstenībā tās, kas rada, ir sievietes. Sievietes izvēlas pasaulei atzīties, ka ir grūtas, izvēlas būt piesardzīgas, lai bērns būtu vesels līdz piedzimšanai, un izvēlas izšķirošā brīdī spiest.” (Belševica 2021: 38)

Kā skaidrojusi Kārkla, mātes un meitas attiecību sižeti var tikt izmantoti ne vien lai atcerētos un atkal atgrieztos pagātnē, bet arī lai dotu balsi sieviešu skatījumam, kas gan ģimenes, gan plašākā vēstures skatījumā bieži ticis izlaists (Kārkla 2022: 119). Šāds piemērs redzams Belševicas “Stellēs”, kur atainots triju paaudžu sieviešu grūtniecības dzīves ainas. Jāatzīmē, ka rakstnieces tekstos konstatējamas arī “jaunās mātes” tēla pazīmes, mātes un meitas attiecībās izceļot tieši naidīgos aspektus un “mātes vainošanu”. Kārkla, atsaucoties uz pētnieci Adrienu Riču (*Adrienne Rich*, 1929–2012), raksta, ka daļēji naidis pret māti ir “metafora sievietes naidam pret sevi pašu – māte simbolizē upuri, nebrīvo sievieti, mocekli meitā pašā.” Meita, baidoties “saplūst” ar māti, izvēlas spert radikālu soli un nošķirties no mātes pilnībā. Vienlaikus tas nenozīmē, ka izzūd meitas vēlme pēc mātes apstiprinājuma un mīlestības (Kārkla 2022: 87). Tiesa, kā konstatējusi pētniece, tad mātes emocijas, t. sk., neapmierinātība un dusmas, saistībā ar meitu, latviešu literatūrā joprojām vērtējamas kā maz atklātas (Kārkla 2022: 151).

Arī Vinogradovas garstāstā mātes motīvs palīdz nodrošināt gan pagātnes “ieplūšanu” tagadnē, gan abu māsu prātu “sasaistīšanu” ar melanholiskām domām. Gan Rute, gan Dina uzaugušas, nepazīstot savu tēvu, savukārt māte atbilstoši meitu atmiņām vairākkārt nesekmīgi veidojusi jaunas attiecības, kas nereti rezultējušās ar vardarbību: “Ja nu viņa Aigaru pamodina un viņš sadusmojas? Ja nu spārda māti? Jo Aigars tā dara, kad kļūst dusmīgs. Tādos dusmu brīžos izskatījās, ka māte viņu tomēr nemīl, bet tas nebija tiesa. Mīlēja. Paraudāja, sasmērēja uzsistos zilumus un mīlēja atkal.”

(Vinogradova 2020: 9) Kā rakstā “Klātneesošo tēvu grēki” skaidrojusi literatūrzinātniece Sigita Kušnere (dz. 1975), prozas tekstos atainotie bērni nav atbildīgi par savu vecāku pieņemtajiem lēmumiem. Viņa norāda, ka tas attiecināms uz abu vecāku grēkiem – arī mātes ir līdzatbildīgas par bērnu likteņu deformāciju, vieglprātīgi mainot savus partnerus un nedzirdot savus bērnus. Viņa analizē, ka iepriekšējo paaudžu pieļautās kļūdas noved pie tā, ka nākamās paaudzes turpina pašiznīcinošu eksistenci un vienlaikus nodod savas traumas bērniem, kuri savukārt tās “pārnes uz trešo vai ceturto paaudzi.” (Kušnere 2020: 52–53) Piemēram, Vinogradovas radītā Rute, kas traumas piedzīvojusi bērnībā un vēl arvien apciemo savu cietumā esošo māti, izvēlas traumas nodošanas ciklu pārraut, nedzemdējot. Tomēr vienlaikus jaunā sieviete vēro citas varones – Matildes – dēlus, un tieši šajos vērojumos un mijattieksmēs konstatējamas melanoliskas ilgas pēc sev liegtā/neiegūtā.

Vairākos rakstnieču stāstos iespējams rast piemērus tam, kā ilgstoša **eksistēšana patriarhālā sabiedrības sistēmā ietekmējusi sievietes pašsajūtu, rīcības un lēmumu pieņemšanas veidus**. Piemēram, tas konstatējams Austras tēlā (Košeļevas stāsti “Matracis” un “Vientulības ministrija”), kura padomju iekārtā audzinājusi trīs meitas un strādājusi fiziski smagu darbu. Autore sniedz iespēju stāstu varonei caur tekstu atklāt: “Bet kur tad es dabūšu maigas rokas? No raupjas dzīves maigas rokas neronas. No raupjas dzīves maigs vispār nekas neronas. Neronas gan. Bet no raupjas dzīves ronas stingrs raksturs un spēcīgs gars. Tādi tikai izdzīvo. It sevišķi pārmaiņu laikos. Latvietim tas laikam asinīs. Vai arī tikai latviešu sievietei?” (Košeļeva 2019: 60) Psihologe un pētniece Sandra Sebre (dz. 1953), kas aplūkojusi latviešu sievietes tēlu literatūrā, norāda, ka latviešu sievietei reti kad bijusi iespēja “lidināties un čivināt kā putniņam”. Viņas ieskatā iemesli tam meklējami gan sociālekonomiskajos apstākļos, gan psiholoģiskajās īpašībās. Viņa skaidro, ka pretēji Rietumeiropas sievietēm, kuras “cīnījās par tiesībām iestāties ekskluzīvos, līdz tam vīriešiem paredzētos un aristokrātiski iezīmētos privātklubos, latviešu tautai šāds aristokrātisks virsslānis, no kura sieviete varētu tikt izslēgta, nemaz nav bijis un lielākoties, gadu simteņos sievietes ir fiziski smagi strādājušas.” (Sebre 1997: 42) Vienlaikus sieviešu padarītais darbs ne vienmēr saņēmis atbilstošu novērtējumu un pateicību, jo, kā skaidrojusi Kārkla, mājas darbiem, ko veic sievietes, nav paliekošu sekū, tie nerada neko taustāmu, nedod noslēgtības sajūtu, un šī iemesla dēļ tie tiek uztverti kā triviāli, nebūtiski un nemanāmi.

Vienlaikus mąjsaimniecība var kļūt par vietu, kur tiek ierakstīts sievietes situācijas sociālais konteksts, kā arī, kur sievietēm ir iespējams izvērst smagās atmiņas un stāstīt savus stāstus, tādējādi veidojot attiecības starp sievietēm (Kārkla 2015). Secīgi mājas darbu veikšana var novērst sievietes uzmanību no ilgām un līdzsvarot svārstības starp dzīvesprieku un melanholiiju. Tomēr pilnībā šāda atsvabināšanās nenotiek, to apliecina arī Austras atbilde uz piezīmi “Zeltu pārbauda uguni, cilvēku – ciešanās...”: “Nu vai zini... Ar šitādu nemitīgu pārbaudīšanu pilnībā var nosist jebkādu prieku dzīvot. Cik var kaut ko pārbaudīt? Ļaujiet taču dzīvot cilvēkam!” (Košeļeva 2019: 75)

Apzināts, ka analizējamos stāstos papildu konstatējami arī citi melanholiskai sajūtai tuvu stāvoši motīvi, piemēram, Belševicas stāstā “Ķieģeļi domā par lietu” konstatētas nostalgijas jeb romantiskā sērīguma iezīmes. Stāstā novērojamas t. s. “māju sentimenta” pazīmes. Šādai nostalgijai, kā skaidrojusi filozofe Skaidrīte Lasmāne (dz. 1939), raksturīgas ilgas pēc mājām – tieši romantiskajām mājām, kas ir nesasniedzamas. Viņa skaidrojusi, ka nostalgijā atklājas noskaņojums, kas iekļauj sevī emocionālu starpstāvokli, starp esošo un neesošo: zaudējumu, zudumu telpā vai nākotnes vīziju par mājīgāku telpu un laiku. Līdz ar to, nostalgija kļūst par iekāroto un gribēto, bet neiegūtā vai zaudētā, potenciālā un reālā sabīdes dabisku pavadnoskaņu, kad vēlamais dominē pār īstēni pieejamo, bet subjektīvi nepieņemamo realitāti (Lasmāne 2009). Tāpat gan Belševicas, gan Košeļevas stāstos īpaša vieta ierādīta vientulībai un šīs sajūtas aprakstīšanai.

Nobeigums

Latviešu prozas tekstu analīze atklāj, ka 21. gadsimta otrajā un trešajā desmitgadē tapušajos sieviešu stāstos melanholiija ir sastopams un aktuāls motīvs, jo tika konstatēts visu analizējamo tekstu (stāstu krājumā “Vientulības ministrija”; stāstu krājumā “Pelēks suns sapņū par zelta zivtiņām”; garstāstā “Upe”) gadījumā. Ņemot vērā, ka konkrētie darbi var tikt kategorizēti arī kā pieaugšanas stāsti, tad iespējams secināt, ka visus tekstus vienojošais melanholiijas motīvs var darboties arī kā transformējošs spēks, kas palīdz stimulēt un/vai atrisināt varoņu pieaugšanas problemātiku.

Par analizējamo tekstu vienojošo elementu uzskatāms arī zaudējums un traumatiskās pieredzes atainojums, kas var būt saistīts gan ar vecāku neizdarību (vecāku grēku jēdziens) un varoņu gaidām attiecībā pret sabiedrībā pieņemto ģimeņu modeļu/lomu izpildi vai

neizpildi, gan ar vientulības un attiecību veidošanas problemātiku. Zaudējuma jēdziens nav uztverams viennozīmīgi, jo, piemēram, atbilstoši Lakapras pieejai, īsts/reāls zaudējums būtu jānošķir no imaginārā zaudējuma, ar pēdējo saprotot arī prombūtnes stāvokli, tomēr Freida ieskatā zaudējums var ietvert šos abu – gan īstā, gan imaginārā – stāvokli. Atbilstoši veiktajai teksta un varoņu rīcību analīzei, iespējams izteikt pieņēmumu, ka nereti īstā un iedomātā zaudējuma robežas var tikt definētas kā plūstošas un nenoteiktas, kad subjekts var nesaprast zaudēto, nesaprast, ko šis zaudējums nozīmē vai arī nespēt identificēt jaunu vēlmju objektu, vēl arvien saistot sevi ar pazaudēto.

Analizējamajos stāstos konstatētā melnholijas klātesamība vienlaikus atklāj arī sociālo nevienlīdzību, kam Latvijas sievietes kā postpadomju telpas liecinieces ir tikušas un tiek pakļautas. Konstatējams, ka aplūkoto tekstu autores atklāj dažādus, šo nevienlīdzību pavadošos, aspektus, to skaitā, sieviešu stereotipizāciju, sieviešu ķermeņu objektivizāciju, kopējo sievietes lomas pazemināšanu, piesaistot sievieti filozofes un feministes Simonas de Bovuāras (*Simone de Beauvoir*, 1908–1986) nedefinētajai “Citai” (Beauvoir 2011) un uztverot kā tādu, kas tikai atspoguļo vīrieša seksualitāti u. tml. Līdz ar to ilgstoša sievietes atrašanās nomācošos sadzīviskajos, ekonomiskajos un/vai sociālajos apstākļos, var veicināt postošas, sāpīgas un traumatiskas pieredzes veidošanos un uzkrāšanos, kas nereti pa mātes līniju var tikt nodota arī meitām, tādējādi radot problemātiskos mātes–meitas, “ļaušanās mātes” modeļus, kuros var būt klātesošas arī dusmas, agresivitāte vai tieši pretēji – melnholiskas skumjas.

Melnholijas motīva aktualitāte apliecina, ka tas korelē ar latviešu rakstniecēm būtiskajām tēmām, nodrošinot ne vien to, ka mūsdienu literatūrā rakstnieces nevairās skart dažādas gan sievietei, gan sabiedrībai kopumā svarīgas, t. sk., nāves, zaudējuma un garīgās veselības tēmas, bet arī, ka sievietes psihoemocionālā veselība, ar to saistītie aspekti un pārdzīvojumi – pretēji atsevišķos vēsturiskajos posmos piedzīvotajam – arvien organiskāk iekļausies mūsdienu prozā un kopējā literārajā diskursā.

Avoti

Belševica, Krista Anna (2021). *Pelēks suns sapņo par zelta zivtiņām*. Rīga: Zvaigzne ABC.
Košeļeva, Sabīne (2019). *Vientulības ministrija*. Rīga: Zvaigzne ABC.
Vinogradova, Laura (2020). *Upe*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Literatūra

- Baklāne, Anda (2020). *Latvijas literatūra 2010–2019: vēstures drudzis un eksports*. Pieejams: [https://satori.lv/article/literatura-2010-2019-vestures-drudzis-un-eksports\[sk.31.12.2023.\]](https://satori.lv/article/literatura-2010-2019-vestures-drudzis-un-eksports[sk.31.12.2023.])
- Beauvoir, Simone de (2011). *The Second Sex*. Transl. Constance Borde and Sheila Malovany-Chevallier. New York: Vintage.
- Freids, Zigmunds (2022). *Melanholija un mazohisms*. Tulk. Igors Šuvajevs. Rīga: Zinātne.
- Freud, Sigmund (1917). Mourning and Melancholia. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol. XIV (1914–1916). *On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works*. London: The Hogarth Press and The Institute Of The Psycho-analysis, pp. 237–258.
- Genette, Gérard (1980). *Narrative Discourse: An Essay In Method*. Trans. Jane E. Lewin. New York: Cornell University Press.
- Kārkla, Zita (2022). *Iemiesošanās. Sievišķās subjektivitātes ģenealoģija latviešu rakstnieču prozā*. Rīga: LU LfMI.
- Kārkla, Zita (2015). Women's Writing and Women's Culture: Meanings of Domesticity in Prose by Latvian Women Writers. *INTERLITTE RIA*, 20/1: pp. 215–227.
- Kušnere, Sigita (2020). Klātneesošo tēvu grēki. *Starp teksta baudu un dzimumdiferences kaislībām. Veltījums akadēmiķei profesorei Ausmai Cimdiņai*. Sast. Janīna Kursīte-Pakule. Rīga: Latvijas Universitāte, 46.–54. lpp.
- LaCapra, Dominick (1999). Trauma, Absence and Loss. *Critical Inquiry*, Vol. 25, No. 4, pp. 696–727.
- LaCapra, Dominick (2000). "Reflections on Trauma, Absence, and Loss." *Whose Freud?: The Place of Psychoanalysis in Contemporary*. Ed. Peter Brooks and Alex Woloch. New Haven: Yale University Press, pp. 178–204.
- LaCapra, Dominick (2016). Trauma, History, Memory, Identity: What Remains? *History and Theory*, No. 55, pp. 375–400.
- Lasmane, Skaidrīte (2009). Friča Bārdas nostalgija jeb Ko nozīmē domāt laikmetīgi? *Kentaurs XXI*, Nr. 48, 78.–89. lpp.
- Lussier, Jessica (2021). *Relearning Our World: Grief, Loss, and Mourning-with*. Pieejams: https://www.academia.edu/52359237/Relearning_Our_World_Grief_Loss_and_Mourning_with [sk.31.12.2023.]
- Middeke, Martin; Wald, Christina (2011). Melancholia as a Sense of Loss: An Introduction. *The literature of melancholia: early modern to postmodern*. Basingstoke [u. a.]: Palgrave Macmillan, pp. 1–19.
- Ostups, Artis (2019). No melanholiijas līdz sērām: padomju okupācijas trauma Gundegas Repšes romānā "Dzelzs apvārdošana" un Noras Ikstenas romānā "Mātes piens". *Letonica*, Nr. 40, 116.–130. lpp.
- Radden, Jennifer (2002). *The Nature of Melancholy: From Aristotle to Kristeva*. New York: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195151657.001.0001>
- Sebre, Sandra (1997). Latviešu sievietes un vīrieša tēli literatūrā: psihoanalītiska interpretācija. *Feminisms un literatūra*. Sast. Ausma Cimdiņa un Ella Buceniece. Rīga: Zinātne, 42.–52. lpp.
- Sērija "Es esmu...". Rīgas Centrālā bibliotēka (2023). Pieejams: <https://www.rcb.lv/serija-es-esmu/> [sk. 29.04.2023.]
- Simsone, Bārbala (2022). *Saskatīšanās tekstā. Kristas Annas Belševicas grāmatas Pelēks suns sapņo par zelta zivtiņām recenzija*. Pieejams: https://www.diena.lv/raksts/kd/recenzijas/saskatisanas-teksta.-kristas-annasbelsevicas-gramatas-peleks-suns-sapno-par-zelta-zivtinam_-recenzija-14277118 [sk. 31.12.2023.]
- Venters, Egils (2000). *Melanholiijas skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Izdevniecība AGB.